

**Mavzu: Debitorlik
va kreditorlik
qarzlarning
tahlili**

REJA:

1

Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning debitorlik va kreditorlik qarzlarni o'rganishning ahamiyati, tahlil vazifalari va axborot manbai

2

Buxgalteriya balansi bo'yicha debitorlik va kreditorlik qarzlarning vujudga kelish sabablari

3

Debitorlik va kreditorlik qarzlari balansini tuzish. Muddati uzaytirilgan qarzlarning vujudga kelish sabablari

4

Debitorlik qarzlarning umumiy hajmi , tarkibi va vujudga kelish muddati bo'yicha tahlili. Debitorlik qarzlarning aylanuvchanligini tahlili

5

Kreditorlik qarzlarning umumiy hajmi, tarkibi va tashkil topish muddati bo'yicha tahlili. Kreditorlik qarzlarning aylanuvchanligini tahlili

1. Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning debitorlik va kreditorlik qarzlarini o'rganishning ahamiyati, tahlil vazifalari va axborot manbai

Korxonalar o'rtasida bo'ladigan, shuningdek, kredit tashkilotlari va nazorat tashkilotlari o'rtasidagi hisob kitoblarda to'lovlar bo'yicha kechiktirilgan vaqt bo'yicha farqlanishlar kelib chiqadi. Bunda korxonalar tomonidan to'lanishi lozim bo'lgan majburiyatlar **kreditorlik majburiyatlari**, olinishi lozim bo'lgan majburiyatlar esa **debitorlik majburiyatlar** hisoblanadi. Debitorlik va kreditorlik majburiyatlariga quyidagicha sharx berish mumkin. Qarshi tamonga to'lanishi lozim bo'lgan majburiyatlar kreditorlik majburiyatlari, qarshi tamondan olinishi lozim bo'lgan majburiyatlar debitorlik majburiyatlari deyiladi.

Debitorlik va kreditorlik majburiyatlari hisob kitoblarning doimiy yo'ldoshi hisoblanadi. Lekin ularning to'lov muddatining oshib ketishi korxonalar moliyaviy ahxvoliga katta ta'sir o'tkazadi. Shu maqsadda korxonalar faoliyatini yuritishda debitorlik va kreditorlik majburiyatlarini to'g'ri boshqarish masalasiga alohida ahamiyat beriladi.

Tahlil etishning asosiy maqsadi – debitorlik va kreditorlik majburiyatlari aylanish davrini tezlashtirish asosida korxonaning moliyaviy holatini yaxshilash borasida chora-tadbirlar belgilashdan iborat. Debitorlik va kreditorlik majburiyatlari bo'yicha hisobot, ma'lumotnoma har oyning 1-sanasida tuzilib, tegishli tashkilotlarga topshiriladi. Ushbu ma'lumotnomadan korxonaning majburiyatlar balansini ham tuzish mumkin.

Tahlil etishda korxonalarining muayyan davrga bo'lgan o'zaro debitorlik va kreditorlik majburiyatlarining holatiga, tarkibiga, tashkil topish muddatlariga, yuzaga chiqish sababalariga, debitorlik va kreditorlik majburiyatlarning oqlanuvchanligiga, debitorlik va kreditorlik majburiyatlari bo'yicha dargumon qarzlarning yuzaga chiqishiga baho beriladi.

Korxonalarning debitorlik va kreditorlik majburiyatlarini o'rganishda moliyaviy tahlilning asosiy vazifalari:

- Debitorlik va kreditorlik qarzlarning yuzaga chiqish sabablarini o'rganish;
- Korxonaning debitorlik va kreditorlik qarzlari holatiga baho berish;
- Debitorlik va kreditorlik qarzlarning vujudga kelish muddatlari bo'yicha tasniflagan holda o'rganish;
- Kreditorlik qarzlarning tarkibiy tuzilishi va dinamik o'zgarishlariga baho berish;
- Debitorlik va kreditorlik qarzlarning aylanuvchanligiga baho berish;
- Muddati o'tgan debitorlik va kreditorlik qarzlarning mavjudligini va ularni tugatish yo'llarini o'rganish;
- Qarzlarni kamaytirish bo'yicha mavjud imkoniyatlarni ko'rsatib berish va hakoza.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning debitorlik va kreditorlik qarzlarini o'rganishda asosiy axborot manbalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- Korxonaning «Buxgalteriya balansi» (1-shakl) ma'lumotlari;
- “Debitorlik va kreditorlik qarzar haqida ma'lumotnoma”dan;
- Buxgalteriya hisobining debitorlik va kreditorlik qarzlarini aks ettiruvchi tegishli schyot ma'lumotlari.

2. Buxgalteriya balansi bo'yicha debitorlik va kreditorlik qarzlarning vujudga kelish sabablari

Debitorlik va kreditorlik majburiyatlari bevosita korxonalar bilan qarshi tomon o'rtasidagi o'zaro hisob kitoblarda kelib chiqadigan majburiyatlardir. Bu majburiyatlar korxonalar bilan mol yetkazib beruvchilar yoki xaridorlar o'rtasidagi munosabatlarda, korxonalar bilan bank tashkilotlari o'rtasida, korxonalar bilan soliq organlari o'rtasidagi, korxonalar bilan ijtimoiy taminot bo'limlari va turli jamoat tashkilotlari, shuningdek, xodimlar, mulklar egallari, aksionerlar va investorlar bilan bo'ladigan munosabatlarda yuzaga keladi. Ularning yuzaga kelishining asosiy sababi hisob kitoblarda vaqtning o'zgaruvchanligidir. Ya'ni bugun orilgan mahsulot ham puli to'langunga qadar debitorlik va kreditorlik majburiyatlar qatoriga kiritiladi. Bunda daromad va xarajatlarning yuzaga chiqishi bilan ular bo'yicha hisob kitoblarning amalga oshishi orasida farqlanish kelib chiqadi.

Debitorlik va kreditorlik majburiyatlarining yuzaga kelishi bo'yicha quyidagi sabab qatorlarini tarkiblash mumkin:

- o'zaro hisob kitoblarda tomonlarning to'lov lag'qatiga ega emasligi;
- tovarlarni ortib jo'natish va sotishda hisob kitoblarning zamonaviy shakllarining cheklanganligi;
- mulk va unga egalik qilishda mas'ullik hissining yuqligi;
- o'zaro shartnomaviy munosabatlarning yaxshi yo'lga qo'yilmaganligi;
- daromadlarni tan olish yuzasidan korxonalar tarmoq xususiyatidan kelib chiqilmaganligi;
- xarajatlar tarkibiga kiruvchi ish va xizmatlarni hisobga olishda qat'iy hujjatlashtirish mezonlarining yo'qligi;
- kredit tashkilotlari bilan mijoz o'rtasida bo'ladigan munosabatlarda korxonalar faoliyatini baholashning uslubiy asoslaridagi kamchiliklar;
- sug'urta tashkilotlari bilan korxonalar o'rtasidagi munosabatlarda qat'iy davlat qonunchilik mexanizmining mavjud emasligi va h.k. sabablarni kiritish mumkin.

Biz yuqorida belgilagan edikki, korxonada debitorlik va kreditorlik majburiyatlarining yuzaga kelishining asosiy sababi hisob kitoblarda to'lovlar muddatining yoki sanasining turli hisobot davriga tushib qolishidir. Bunda debitorlik kreditorlik majburiyatlarining yuzaga chiqishiga har qanday holda ham yo'l qo'yiladi. Agarda mahsulotlar ortib jo'natish orqali sotiladigan bo'lsa bunda to'lovlar amalga oshish sanasiga qadar, agarda tovarlar pulini oldindan to'lash asosida sotiladigan bo'lsa bunda ham tovarlarni jo'natish sanasiga qadar majburiyat, qarz sifatida hisobda aks ettiriladi.

Debitorlik va kreditorlik majburiyatlar bo'yicha hisobot, ma'lumotnoma har oyning 1-sanasiga tuziladi va tegishli tashkilotlarga topshiriladi.

Debitorlik va kreditorlik qarzlari korxonada balansi, ya'ni har chorakda tuziladigan korxonada aktivlari, kapitali va majburiyatlari holati to'g'risidagi hisobotda ham aks ettiriladi.

3. Debitorlik va kreditorlik qarzlari balansini tuzish. Muddati uzaytirilgan qarzlarning vujudga kelish sabablari

Korxonalarining debitorlik va kreditorlik qarzlari baho berishda ularni balan holatiga keltirib o'rganish ham mumkin bo'ladi. Debitorlik va kreditorlik qarzlari balansini ular orasidagi o'zaro tenglik nisbatini xarakterlaydi. Bunda debitorlik majburiyatlarining kreditorlik majburiyatlaridan ortib ketishi yoki aksincha holatlari ifodalanadi.

Tahlilda muddati uzaytirilgan debitorlik va kreditorlik majburiyatlarining yuzaga kelishiga alohida ahamiyat beriladi. Negaki, muddati o'tkazib yuborilgan majburiyatlar korxonaning moliyaviy ahvolini mushkullashishi va moliyaviy barqarorligining buzilishiga olib keladi. O'z navbatida korxonaning to'lov layoqati buziladi.

Muddati o'tkazib yuborilgan majburiyatlarning yuzaga chiqish sabablari sifatida quyidagilarni keltirib o'tish mumkin:

- Korxonada moliyaviy holatning nosog'lom ekanligi ;
- Korxonaning to'lov layoqatiga ega emasligi;
- Likvid mablag'lari aylanuvchanligining uzoqligi;
- Shartnoma majburiyatlariga va to'lov shartlariga amal etmaslik;
- Xo'jalik shartnomalari buzilishidan ko'riladigan zararlarning to'g'ri qoplanmasligi (shartnomalar buzilishida qo'llaniladigan choralarga amal etmasligi);
- Zamonaviy hisob-kitob shakllariga yo'l berilmaganligi va hokozolar.

- Debitorlik-kreditorlik majburiyatlarining undirib olish muddati 3 oy qilib yoki 90 kalendar kun qilib belgilangan. Ushbu muddatdan so'ng debitorlik kreditorlik majburiyatlari nazoratga olinadi xamda ularning holati bo'yicha davlat qonunchiligiga muvofik javobgarlik shartlari (ma'muriy va moliyaviy) belgilangan.
- Debitorlik va kreditorlik majburiyatlarini hisobdan chiqarish muddati sifatida huquqiy shaxslar o'rtasida ham, korxonalar bilan jismoniy shaxslar o'rtasida ham 3 yil muddat qilib belgilangan. Ushbu muddatda to'lanmagan yoki undirib olinmagan majburiyatlar, qarzlarni korxonalar foyda va zararlariga olib boriladi. Muddati o'tgan debitorlik va kreditorlik majburiyatlari davlat tamonidan nazorat qatori sifatida olingan. Muddati o'tkazib yuborilgan kreditorlik majburiyatlari korxonalar foydasiga qo'shiladi va umumiy asosda foydadan soliq stavkasi bo'yicha soliqqa tortiladi. Muddati o'tgan debitorlik majburiyatlarini zararga olib borish soliqqa tortiladigan foyda summasini kamaytirmaydi.
- Muddati o'tgan debitorlik va kreditorlik majburiyatlarini foyda va zararlar qatoriga olib borish shartlari davlat hisob, soliq qonunchiligiga muvofiq qat'iy tartiblangan. Ya'ni, debitorlik va kreditorlik majburiyatlarini foyda va zararlar qatoriga olib borishga qadar ularni to'lash yoki undirib olish yuzasidan qanday g'zishmalar yoki murojaatlar bo'lgan, arbitraj qarori chiqarilgan yoki chiqarilmaganligi va h.k. bo'yicha dastlabki hujjatlar to'plami tayg'rlanmog'i lozim. Faqat shundagina uni foyda va zararlar qatoriga olib borish mumkin. Aks holda, zaruriylik shartida kechiktirilgan majburiyatlar sifatida olinib ma'sullar javobgarlikka tortiladi.

4. Debitorlik qarzlarning umumiy hajmi, tarkibi va vujudga kelish muddati bo'yicha tahlili. Debitorlik qarzlarning aylanuvchanligini tahlili

- Erkin iqtisodiy munosabatlar sharoitida har bir xo'jalik sub'ekti o'z faoliyatini olib borish jarayonida albatta ma'lum darajadagi debitorlik yoki kreditorlik qarzдорlikka yo'l qo'yadi. Chunki, ishlab chiqarish korxonalarida mahsulotni yetkazib berish bilan uning to'lovi o'rtasida doimo ma'lum bir farqlanishlar bo'lishi tabiiydir. Shu sababli ham, debitorlik qarzlarning tarkibiy tuzilishini va ularning vujudga kelish muddatlarini o'rganib, tahlil qilib chiqish muhim hisoblanadi.
- Debitorlik majburiyatlari tarkibi deganda uning yuzaga chiqish qatorlari yoki o'rni tushiniladi. Korxonalar balansi bo'yicha uning quyidagi qatorlarini tarkiblab o'tganmiz. Xaridor va buyurtmachilarga bo'lgan debitorlik majburiyatlari, xodimlar bilan hisob-kitoblar bo'yicha debitorlik majburiyatlar, ish haqidan ajratmalar yuzasidan debitorlik majburiyatlari, soliqlar va turli boshqa to'lovlar bo'yicha debitorlik majburiyatlari va h.k.
- Shuningdek, debitorlik va kreditorlik majburiyatlari tarkibida muddati o'tgan, to'lov muddati kelgan va to'lov muddati o'tmagan majburiyatlarni alohida tarkiblash mumkin.

- Muddati o'tgan va to'lash muddati kelgan majburiyatlar alohida-alohida hisobga olinadi va boshqariladi. Muddati o'tgan debitorlik majburiyatlar debitorlik va kreditorlik majburiyatlari to'g'risidagi ma'lumotnomada alohida qatorlanadi. Ularning Respublika ichkarisidagi korxonalar va respublikadan tashqaridagi korxonalar o'rtasida muddati o'tgan majburiyatlarga ajratish mumkin. Muddati o'tkazib yuborilgan majburiyatlar korxonada moliyaviy holatini og'irlashtiruvchi asosiy sabab faktori sifatida olinadi va muhim e'tibor beriladi.
- Debitorlik majburiyatlarining aylanuvchanligi deganda qarz majburiyatlarining undirib olish muddati va ularning aylanish koeffitsenti tushuniladi. Bu bevosita bugungi yuzaga kelgan majburiyatning necha kundan keyin naqd pulga aylanish darajasini xarakterlaydi.
- Debitorlik majburiyatlarining aylanuvchanligi sotishdan olingan tushumni debitorlik majburiyatlarining mavjud summasiga bo'lish asosida aniqlanadi.
- Debitorlik majburiyatlarining mavjud summasini tahlil etish davrining kalendar kuniga ko'paytirish va sotishdan olingan sof tushum summasiga bo'lish asosida debitorlik qarzlarning aylanishlar kuni aniqlanadi.

5. Kreditorlik qarzlarning umumiy hajmi, tarkibi va tashkil topish muddati bo'yicha tahlili. Kreditorlik qarzlarning aylanuvchanligini tahlili.

- Kreditorlik majburiyatlari qarshi tomonga korxonaning to'laydigan majburiyatlarini xarakterlaydi. Biz yuqorida uning tarkibiga nimalar kirishini va ularning yuzaga kelish sabablarini tarkiblab o'tgan edik. Kreditorlik majburiyatlarining yuzaga chiqishining asosiy sababi sifatida bevosita debitorlik majburiyatlarining vaqtida kelib tushmasligini ham tarkiblash mumkin.
- Kreditorlik majburiyatlarining tarkibi tahlilida qarzdor bo'lgan tomonlar bo'yicha majburiyatlarning qatorlanishi, ularni to'lash muddatlari bo'yicha tarkiblanishiga baho beriladi. Shuningdek, debitorlik majburiyatlarining aylanish koeffitsiyenti va aylanish davrini aniqlashdagi kabi bunda ham kreditorlik majburiyatlarining aylanishi koeffitsiyenti va davri aniqlanadi. Lekin, bunda qatnashuvchi ko'rsatkichlar farqlanadi. Kreditorlik majburiyatlari aylanishini o'rganishda asosiy ko'rsatkichlar sifatida nasiyaga olingan yoki hali puli to'lanmagan mollar, ashg'lar, ish va xizmatlar summasiga hamda kreditorlik majburiyatlarining haqiqiy ko'rsatkichlariga murojaat qilinadi.

Kreditorlik majburiyatlarining to'lash muddatlari bo'yicha quyidagi tarkibini berib o'tish mumkin:

- To'lash muddati kelgan majburiyatlar;
- To'lash muddati o'tib ketgan majburiyatlari.

Yil kalendar davrining taqsimi bo'yicha kreditorlik majburiyatlarining quyidagi shakllarini berish mumkin:

- 1 oygacha bo'lgan majburiyatlar;
- 1 oydan 2 oygacha bo'lgan majburiyatlar;
- 2 oydan 3 oygacha bo'lgan majburiyatlar;
- 3 oydan 6 oygacha bo'lgan majburiyatlar;
- 6 oydan 1 yilgacha bo'lgan majburiyatlar;
- 1 yildan ortiq mududatga bo'lgan majburiyatlar.